

**OEDIPUS ÉS ÉLEKTRA KOMPLEXUSA.
A KÉT ALAPKONFLIKTUS MÚLTJA ÉS JELENE
SZOPHOKLÉSZ HÁROM DRÁMÁJA ALAPJÁN***

Agárdiné Malek Zsuzsanna

Freud a *Három értekezés* egyik lábjegyzetében írja: „az Ödipusz-komplexus a neurózisok alapkompexusa. [...] Minden újszülött előtt az a feladat áll, hogy úrrá legyen az Ödipusz-komplexuson, akinek ez nem sikerül, neurotikussá válik”.¹ Ide kívánczik egy másik gondolat a *Metapszichológiai írásokból* is: a tudattalan tartalmát egy pszichikus őslakossághoz hasonlíthatjuk, ez képezi a tudattalan magját.²

De vajon hogy került a mitológia a pszichológiába? Mi vonzotta a pszichoanalízist a mítoszok világához, a vallástörténethez, az etnológiához, a humán- és társadalomtudományok egyéb ágaihoz – hogy a pszichoanalízis néhány „klasszikusát” (C. G. Jung, Theodor Reik, Otto Rank, Szondi Lipót, Róheim Géza, Margaret Mead) említsük?

Mint ismeretes, a pszichoanalízis klinikai gyakorlata retrospektív jellegű: minél jobban elmélyed az analizált múltjában, annál inkább megérti jelenét. Ezzel a módszerrel jutott el Freud – önanalízise és analitikus praxisa során megtapasztalva, felismerve – a gyermek korai életszakaszában zajló nagy konfliktushoz, amit Szophoklész tragédiájának hősről, Oedipus királyról nevezett el.³ A komplexust egyetemlegesnek, mindenki által átélt fejlődési fázisnak tartotta, ami később a felejtés homályába merül.

Amikor Freud behatóbban kezdett foglalkozni a kényszerneurózissal, érdeklődése a totemizmus felé fordult. Így fedezte fel a totemizmus két tabutör-

* A tanulmányban elemzett és idézett Szophoklész-drámák: *Oedipus király* és *Oedipus Kolonoszban* Babits Mihály fordításában; *Élektra* Devecseri Gábor fordításában. In: Szophoklész drámái. 1983. Budapest: Európa 163–229., 353–427.; 231–291. A görög neveket természetesen az említett kiadás, illetve Kerényi Károly névhasználatára használok.

¹ Freud, 1995b: 117.

² Freud, 1997: 106.

³ Első említése az 1900-ban megjelent *Álomfejtésben* történt.

vénye és az Ödipusz-komplexus kettős tartalma közötti megegyezést. A tabu-törvény így szól: a totemet megölni és ugyanazon totemklánhoz tartozó nővel nemileg egyesülni nem szabad. Az Ödipusz-komplexus tartalma pedig úgy szól: az apát az útból eltenni és az anyát feleségül venni tilos. A totemállatot ugyanakkor az apával mint a klán ősapjával azonosította.

Újraolvasva Szophoklész drámáit az Ödipusz-komplexus tartalmának elemzése szempontjából, egyaránt törekszem a műalkotások irodalompszichológiai vizsgálatára és a mítoszok rejtett tartalmainak a megértésére is. A mitológiában tükröződő léttörténeti összefüggéseket vizsgálva azt feltételezem, hogy rajtuk keresztül eljutunk az alapkonfliktusokban összesűrűsödő mélyebb okokhoz.

I.

A múlt század második felében jelent meg egy, az óorkutatásban azóta korszakosnak számító – de a tudománytörténetben nem eléggé méltatott – tanulmány: *Az anyajog. Tanulmány a régi világ nőuralmáról, vallási és jogi természetéről alapján* (1861).⁴ Freud ismerte a művet, ez kiderül a *Totem és tabu* egy félmondatos utalásából, de jelentőségét ő sem fedezte fel.

Johann Jakob Bachofen, a szerző „betolakodó” volt: svájci jogászprofesszorként jelentette meg a prehistorikus és az ókorral foglalkozó írásait. Ha kívülálló volt is, nem dilettáns: klasszikus műveltsége, az óorkutatás legfontosabbnak számító egyetemi központjaiban végzett tanulmányai, sokrétű klasszika-filológiai ismeretei, utazásokkal egybekötött levéltári kutatásai hitelesen megalapozták tudományos munkáját. Ez a maga korában és utóéletében nem kellően értékelt tudós úttörő szerepet játszott az őstörténeti és tudományos családtörténeti kutatásban.⁵

Ókori történeti forrásokra, néprajzi leírásokra, a vallások, misztériumok, kultuszok, mítoszok világára, az antik művészek alkotásaira támaszkodva dolgozta ki koncepcióját.

Gondolatrendszerének lényege, hogy az emberi nem legkorábbi társadalmi, kulturális szerveződési foka nem a patriarchátus volt, mint ahogy ezt a korabeli tudomány és közfelfogás tartotta, hanem azt megelőzte a matriarchátus. Pontosabban, az általa feltételezett fejlődéstörténeti vonal: hetairizmus–matriarchátus–patriarchátus.

A matriarchális kultúra középpontjában az anya joga, az anya mint szülőanya áll. A matriarchátusban élők a legszorosabb kapcsolatban vannak a ter-

⁴ Bachofen, 1978: 97–310.

⁵ Érdekes módon F. Engels *A család, a magántulajdon és az állam eredete* című munkája – amelyben kritikai értékelését is adta a műnek – hozta meg a szélesebb ismertséget Bachofen számára.

mészet törvényeivel, a fizikai, anyagi világgal. Minden dolgok kezdete és forrása a föld, minden termékenység belőle ered. Az egész gondolkodást áthatja a fizikai-anyagi léthez, a termékenységhez való kötöttség. A termékeny szülőanya a termékeny föld élő mása.

A férfierőt a földből fakadó vizekkel azonosítja, s így a nemző nedvet „alárendeli” az anyaölnék. A Föld-anyához kötöttséget őrzik többek között az *anyanyelv, anyaország, szülőháza, anyaszínház, anyaszentegyház* szavaink. Az anyajog nem ismer apát, a gyermeket apa nélkülinek, sokapájúnak tünteti fel. A gyermekeket az anya után tartják számon, a geneológiai felsorolásokban az anyai ősokeket emelik ki. Ezt a matrilineáris leszármaztatást őrzi például a zsidó hagyomány, amely szerint zsidónak az számít, akinek az anyja zsidó. A gyermekek társadalmi rangját az anya helyzete adja. Jogilag kizárólag a leányok örökölhetnek, viszont a nővérek házasítják ki és látják el hozománnyal a fivéreiket. A nővérek egymással anyai-vérségi alapon nagyon szoros és bensőséges kapcsolatokat tartanak fenn. Kizárólag a leánygyermek kötelessége az időse szülőkről való gondoskodás (az *Oedipus Kolonoszban* című drámában Oedipust Antigoné kíséri vándorlásai során).

Bachofen álláspontja az, hogy a mitológiai hagyomány az ősi korok léttörvényeinek hű tükré, az ősi eredetű gondolkodásmód megnyilatkozása. A mítosz magába foglalja a kezdeteket. De vajon milyen ősi eredetű léttörvényekre utal az Oedipus- és Élektra-történet?

Oedipus azzal, hogy feleségül vette anyját, birtokába, fennhatósága alá vonta őt. Tehát a fiú önmagát az anyja fölé helyezte. Ezzel a matriarchátus legfőbb uralkodó elvét, az anyja elsőbbségét sértette meg. Iokasté vigasztalónak szánt szavai: „Álmaiban már sok ember szeretkezett / saját anyjával.”, a hetairikus, korlátozás nélküli elvre utal.

A történet előzményében Laios, az apa elrabolja, házába viszi és „feleségszerepben” tartja Khrysipposzt a szép ifjút, Pelops király fiát. Ezért küldi büntetésül Héra, a házasság istennője a Szfinxet Thébába. Oedipus tragikus élete még meg sem kezdődik, de már sérül a déméteri matriarchátus uralkodó elve, a házasság szentsége és tisztasága.

Itt egy kis kitérőt kell tennünk a hetairizmus és a déméteri matriarchátus jellemzésére és összehasonlítására. A szerző szerint a hetairikus elv őrzi a legtisztábban a természeti-anyagi törvényeket; leráz magáról minden bilincset, bármiféle korlátozást isteni lény elleni véteknek tart. Ez egyfajta – az utókor szemében – rendezetlen szexuális magatartásformát jelent, amit csak nagyon lassan vált fel a déméteri matriarchátusban megjelenő rendezettebb állapot és vele együtt a házasság intézménye és uralkodó eszméje, a házasság tisztaságának elve. Úgy látszik, hogy a déméteri elv egy vele ellenkező, eredetibb, ősi elv megcsoorbítása, maga a házasság pedig egy vallási törvény megszegése. Erre a különböző vallási misztériumokból, a női engesztelő áldozatokból lehet visszakövetkeztetni. A hetairizmus egy szakaszában ugyanis ki kellett hogy en-

geszteljük az anyag természeti törvényeitől való elhajlást, amely a házasságban öltött testet, hogy újból visszanyerjük az istenség jóindulatát.

A női engesztelőáldozatok az idők folyamán mind kisebb méretűvé váltak, mind könnyebb szolgáltatásokká zsugorodtak. A matrónák hetairikus gyakorlatát a lányoké váltja fel, a házasságon belülit a házasság előtti, a mindenkinek válogatás nélküli szexuális felkínálkozást az egyes személyekre korlátozás. Ezt a messzi múltba visszanyúló engesztelőáldozatot őrizte meg a „*ius primae noctis*” feudális hagyománya. Az egész női nem adósságát egy külön rend, a templomi szolgálatot teljesítő papnők vállalják magukra, ezen az áron mentve fel a matrónákat az odaadás mindennemű kötelezettsége alól. Az egyéni szolgáltatás legenyhébb formájaként a női haj feláldozása jelenik meg, a haját ugyanis a viruló női testtel egyenértékűnek tartották. Ennek az „áldozat”-nak az emlékéet őrzi az ortodox zsidó hagyomány, amely szerint esküvő után az asszonyok kopaszra nyíratják fejüket (így egész életükön keresztül parókat kell viselniük).

A vallási törvények és misztériumok ily módon őrzik a házasság tisztaságát, egyúttal a korábbi, a hetairikus állapotba való – a tisztán természeti törvényeknek engedelmeskedő – visszalépést is megakadályozzák. Így válnak egyúttal társadalmi szervező erőkké is. Ebben a korban minden szülő-anya mint „Nagytermészetanya” egyesíti magában az anyaság mindkét fokát: az alacsonyabb rendű, tisztán természetit és a magasabb rendű, házassággal rendezettet. A házasság intézményének e korai megjelenése a déméteri matriarchátus győzelmét jelenti. És csak a fejlődés további fokozata lesz a házasságban az apajogúság elismerése.

Oedipus – ha mégoly akaratlanul is – megölte Iokasté (történetesen saját anyja) férjét s helyébe lépett, ezzel megsértette a déméteri elvet, a házasság tisztaságának az elvét is. Azzal pedig, hogy saját anyja férjeként egyúttal nemzője lett testvéreinek is, az anyai vérségi kapcsolatokat zavarta össze, és ezáltal az anyai vérségi jogból fakadó törvényeket is megszegte.

Az apa megölésének a bűne már egy másik fejlődési szintet jelent. Mivel a nemző apa ebben a korban bizonytalan, ennek megszüntetésére a férfi birtokába veszi a nőt. Az anya uralmát így felváltja az apa uralma: a természeti törvényeket és az ezeknek való alárendeltséget egy másik, magasabb, „szellemi” törvényeknek való engedelmesség, ami már az apához kötött. Oedipus az apaiglykossággal e magasabb szellemi törvények ellen is vét.

Oedipus története – amint látható – együtt őrzi a matriarchális és patriarchális gondolkodás törvényeit, a még meglévő matriarchátus és a már létező patriarchátus uralkodó elveit. „Tragikus bűnei” – az uralkodó elvek elleni vétkek – egyrészt kifejezik a matriarchátus „öntudatlan” törvényeivel való ütközést, másrészt az apajog által szentesített törvények, az új rend megsértését is.

Szophoklész másik drámájában, az *Oedipus Kolonoszban* címűben a vak, öreg király, halála közeledtét érezve, az Eumenidák vagy más néven az Erinnuszok szent ligete felé igyekszik. Ők a legöregebb istennők, ők képviselik

a mitológiában a legősibb anyai jogokat. Mint ahogy az előző fejtegetésekből kitetszik, Oedipus bűne anyjával szemben „többes”, végül közvetve öngyilkosságáért is felelős. Az anya megölését az Erinnüszek soha nem hagyják megtorlatlanul, így már érthető, hogy miért éppen ide megy vándorlásai végén Oedipus. Halálával, előttük, a „Nagy-természetanya” előtt akar mintegy élő áldozatot bemutatni, tőlük akar engesztelést kapni.

Oedipust azonban helyettük Zeus, az apajogot képviselő főisten szólítja meg: „Hallod-e, hívlak, Oedipus, mit késeleksz?” Ezután nagy fény kíséretében eltűnik Oedipus a föld színéről, nem tudni, hogy „vagy égből jöttek érte, vagy a föld / nyílt meg s magába vette őt jóságosan.” Bűneitől való megszabadulását, a megbocsátást jelképezi fájdalom nélküli halála. Ezt a fájdalom nélküli halált azonban *már* a büntető-jutalmazó, az apajogot képviselő Zeusznak köszönheti. Oedipus halálának a körülményeiben is megmutatkozik a két gondolatvilág találkozása. Az átmenet az egyikből a másikba; az anyauralmat – mely nem ismer megbocsátást, csak vérbosszút – felváltja az apai kiengesztelődés és a törvények megszületése.

Hogyan tükröződik mindez az Élektra-drámában? A Trójából hazatérő királyt, Agamemnónt felesége, Klütaimnésztra és szeretője, Aigiszthosz meggyilkolja. Élektra egész életét a gyásznak szenteli, miközben visszavárja Oresztést, az öccsét, hogy bosszút álljon a gyilkosokon.

Itt is két állítás (tiltás) fogalmazódik meg; az apát megölni bűn, és az anyát megölni bűn. És egy kérdés: vajon az anya megölését indokolja-e az apa megölése?

Élektra Klütaimnésztrában, az anyában csak apagyilkost lát, és nem veszi tekintetbe védekezését, ami az anyajog alapján áll: „Annak megölni lányomat nem volt joga.” Azzal, hogy Agamemnón a trójai háborúba indulás előtt feláldozta lányukat, Iphigeneiát, súlyos bűnt követett el az anyajog ellen: a leánygyermek megölésével a női természetprincípiumot, magát a Föld-anyát érte sérelem. Az anyai vérbosszú az anyai szülés jogához tartozik, tehát Klütaimnésztra bosszúja ezen az alapon jogos tett volt.

Amikor Klütaimnésztra véghezviszi véres tettét, az Erinnüszek nem mozdulnak, viszont – a mítosz Aiszkhülosznál és Euripidésznél olvasható irodalmi feldolgozásban – az anyagyilkos Oresztészt üldözőbe veszik. „A férfival, kit ölt, nem volt vére egy” – mondják Aiszkhülosz *Eumeniszekében*. A férjgyilkosság nem tartozik az ő „hatáskörükbe”, az anyajog legősibb, legerősebb isteni képviselőinek természeti törvényei nem sérültek meg. Az Erinnüszek és Klütaimnésztra egyazon alaptörvényből, az anyag, a Föld, a természet, a szülés jogából, az anyajogból indulnak ki, így nyer igazolást a maga természeti-anyagi törvényeinek engedelmeskedve az anyai vérbosszú.

Élektrában is munkál a vérbosszú, de ő más szempontok szerint ítél. Élektra szemében *már* többet ér az apai leszármazási jog, mint a vad, szenvedélyes, csak a természeti törvényeknek engedelmeskedő anyajog. Ezen az alapon vá-

lik számára az apa megölése nagyobb bűnné, mint az anyáé. Élektra azonban passzív, a megoldást a férfitől várja. Amíg Oresztész nem érkezik meg, csak átkozódik, szóban ítéli el az apa- és férjgyilkosságot, a házasság szentségének a meggyalázását. És csupán öccse megérkezésekor bátorodik fel, mintegy maga elé tolva a cselekvő Oresztészt, az apollói törvények képviselőjét. (A mítoszban Oresztész Apollóntól kap „felhatalmazást” az apagyilkosság megtorlására, és a tőle kapott nyilakkal próbál védekezni a bosszúszomjas Erinnuszekkel szemben.)

Élektrában ugyanakkor már Oresztész megérkezése előtt megérlelődik minden. Az anya jogai elé helyezi az apa uralmi jogait, s hatalmi jelképeit elismeri. Élektra már elsősorban ezeket tiszteli, velük azonosul, őket képviseli. Személyével (Oresztésszel együtt) az anyajogot meghaladó apollói törvények és elvek, az apajog normái kerülnek be a kultúrába.

Apollón egyik ragadványneve: „Phoibosz”, ami tisztát, fényeset, ragyogót jelent. Isteni hatásköre kiterjed a szellemi életre, a művészetekre, ugyanakkor elsősorban a rend, a harmónia, a törvényszék (és nem a véres törvénykezés), a kiengesztelődés elveit érvényesíti. Az Olümposz több más főistenével együtt a kultúrantropológiai fejlődés újabb fokozatának, az apauralomnak a képviselője. Élektra közelségét Apollónhoz – az apajog megszemélyesítőjéhez – mi sem bizonyítja jobban, mint a neve, ugyanis Élektron *ragyogót* jelent. Élektra passzív, de cselekvést katalizáló magatartásában jól megragadható az anyajogot felváltó és azon győzedelmeskedő apauralom.

Ezek a mitológiai történetek és művészi megfogalmazásaik az emberi létezés legősibb mozzanataihoz vezetnek vissza minket. Ahogy az embrió fejlődése mintegy megismétli a törzsfelföldést, ahogy az embergyerek néhány év alatt reprodukálja az emberi faj felegyenesedését és két lábra állását, a kommunikációban az emberi nyelv kialakulását, úgy az emberi psziché is – felgyorsítva – mintegy bejárja azt a sok ezer éves múltat, amit az emberi nem fejlődéstörténete során megtett.

Az Oedipus- és Élektra-mítosz, illetve ókori művészi feldolgozásaik hűen őrzik az őstörténet nagy társadalmi-kulturális fordulatát, az átmenetet a matriarchátusból a patriarchátusba, a véresen tragikus események pedig a változásokat kísérő nagy konfliktusokat. Úgy gondolom, ez az Ódipusz- és Elektra-komplexus forrásvidéke. Mondhatnánk úgy is: így élt és gondolkodott freudi elnevezéssel élve a „pszichikus őslakosság”, a *Totem és tabu* népe. Ezt a pszichikus őslakosságot őrzi tudattalanunk az alapkonfliktusaiban. De míg az emberiségnek sok ezer év állt a rendelkezésére, hogy ezeken a konfliktusokon keresztüljusson és feldolgozza azokat, addig az egyes embernek „csak” röpké egy-két évtized.

Az viszont, hogy egy fiú vagy egy lány ezt a fejlődési szakaszt, illetve folyamatot neurózis nélkül „megússza” és hogy – az egyéni predispozíciók mellett – aktív-alakító én-erővel bíró, hasznosan tevékenykedni, pihenni, örülni tudó

felnőttté váljon, nos, ez mindenekelőtt a nukleáris család miliőjén, érzelmi, nevelési sajátosságain, identifikációs mintáin és interakciós mintázatán múlik.

II.

Eddig az Ödipusz- és Elektra-komplexus léttörténeti forrásvidékét vizsgáltuk meg a mítoszok világán keresztül. A továbbiakban a Szophoklész-drámák néhány jellegzetes motívumát, szimbolikus alakját és mozzanatát emelem ki, és ezek pszichológiai értelmezését mutatom be. Majd az *Oedipus király* című tragédia drámai logikája és a pszichoterápiás folyamat közötti analógiát elemzem, végül Oedipus tragikus sorsát és Elektra személyiségének az alakulását.

A Dögvész

A dráma expozíciója szerint a Szfinx talányának megfejtése után Oedipus jutalmul megkapja a királyságot és Iokasté, az özvegy királynő kezét. Sokáig békében uralkodnak, majd egyszer csak „Dögvész” sújtja Théba városát. A város lakói esdeklőn járulnak Oedipus elé, hogy tegyen valamit.

De mit jelent a „Dögvész”, ami elindítja a tragédiát? A virágzó város lakóit betegség tizedeli. Oedipus mint „jó király” azonosul a város szenvedésével: „de az én szívem egyként nyög rajtam, rajtad, s a hazán”.

A várost pusztító betegség valójában Oedipus neurotikus tünetének a szimbolikus kivételése; azt a rejtett, tudattalan konfliktust jeleníti meg, teszi láthatóvá és megragadhatóvá, ami szenvedésnyomásával Oedipust a tünet okának felderítésére készteti. Ezt nem cáfolja az a tény, hogy – miként annyi más nagy mítosz esetében is – a korabeli valóság elemei (esetünkben az athéni pestis tragikus emléke) is beleszövődnek a költői megformálásba.

A Szfinx

Ekhidna kígyóistennő (félíg szép arcú, csillogó szemű ifjú nő, másik felében rettenetes, mindent felfaló óriáskígyó) és Orthos (kegyetlen félíg kígyó félíg kutya alakú) az alvilágot őrző kutyák egyikének gyermeke. Sőt egy elbeszélés szerint nagyanyja egyenesen Gaia, a nagy Földanya volt. „Kemény dalnok”, „oroszlántestű szárnyas csodalány”, „a talány szörnye”, „szárnyas szűz” elnevezései fordulnak elő vele kapcsolatban.

Egyes mitológiai történetekben rejtvényét énekelve adta elő. E tulajdonsága, „kettős lény” alakja révén a szirénekkal rokonítható: ők félíg nők, félíg madárlények, akik nem csak elcsábítják és a halálba éneklük a szerencsétlenül járt hajósokat, hanem mindenkit elkísérnek a halál birodalmába, énekükkel enyhítik is a halálfélelmet.

A Szfinxet Héra, a házasság tisztaságán őrködő istennő küldte Thébába még Oedipus érkezése előtt, megtorlásul Laios házasságtörése miatt. Egy elbeszélés szerint Théba legszebb ifjait rabolta és falta fel. Amikor Kreonnak, Iokasté fivérének a fiát is megölte, Kreon kihirdette, hogy azé lesz Iokasté és a királyság, aki megfejt a Szfinx rejtvényét. Az ismertebb mitológiai változat szerint a thébaiak mindennap összegyűltek, hogy a találós kérdésen törjék a fejüket. Amikor ez nem sikerült nekik, egyet elrabolt és elpusztított közülük. Oedipus megfejtette a talányt: „Az emberre gondoltál!” – mondta. A Szfinx erre a mélybe vetette magát.

A Szfinx – véleményem szerint – egész lényével a női princípiumot képviseli. Születése okán a chtonikus, a sötét alvilághoz kötődik, természeténél fogva a vad, kiismerhetetlen természeti-anyagi világ része. A titok, amit őriz, Kerényi Károlyt idézve, így hangzik: „Van egy kétlábú a földön és egy néglábú, ugyanazzal a szóval nevezett, és háromlábú is. Minden élőlény közül, ami a földön, a levegőben és a tengerben mozog, egyedül ő változtatja az alakját. Akkor halad a leglassabban, amikor a legtöbb lábán jár.”⁶ A találós kérdésben rejlő titok az emberről szól, a születés, a halál félelmetes misztériumáról és körforgásáról, amit a Természet-anya és minden anya birtokol, de aminek a hatása alól semmi és senki nem vonhatja ki magát.

De mi vonzotta Théba legszebb ifjait rendületlenül a próbatevésre? Értelmezésemben az a szexuális fantázia mutatkozik meg itt szimbolikusan, amit az Ódipusz-vágy képvisel: egyesülni az anyával, ami meg is történik a felfalás által. Abban, hogy nem tudtak megfelelni a rejtvénynek, a szellemi (pszichikai?) impotencia jele érzékelhető, ami analitikusan visszavezethető az intrauterin helyzettől való félelemre, amely olykor a coitust kíséri.

Ők az infantilis libidó és erkölcs azon korai fejlődési szakaszában vannak, amelyben a tabu tilalmáról még „tudattalan tudásuk” sincsen. A következő fejlődési fázist képviseli már a titkot megfejtő Oedipus, aki a dráma végére eljut a tabu tilalmának a tartalmához.

A Szfinx a női természet sötétebb, orálszadisztikus agresszív oldalait egyesíti magában: az anyát, aki nem engedi el a fiát, inkább „bekebelezi”, nehogy a saját útját járhassa; a bosszúálló családanyát, aki az őt ért sérelmet megtorolja (Héra); a lányt („szárnyas szűz” „csodalány”), aki csábít, de nem adja át magát a testi örömöknek, ezzel kínozva a férfinemet; és végül az agresszív, „felfaló”, „kasztráló” nőt.

Grünberg Béla magyar származású, Franciaországban élő pszichoanalitikus *A kincsestárat teremtő gyermek* című tanulmányában⁷ foglalkozik a Szfinx alakjával is. Azt írja, hogy az Oedipus-mítosz interpretációi között nem található

⁶ Idézi: Kerényi, 1977: 249.

⁷ *Thalassa* 1997, 8(2-3): 5-20.

olyan, amelyik koherens módon magába foglalná ezt az elemet. Megemlíti, hogy Freud apai figuraként értelmezi a Szfinxet, mint az apagyilkosság előképét (*Dosztojevszkij és az apagyilkosság* című tanulmányában), mások fallikus anyaimágónak tartják.

Grünberg e tanulmányában a serdülők lelki folyamatában zajló narcisztikus védekezésékként írja le az Oedipus–Szfinx-találkozást, mint az Ödipusz-szituáció kikerülésére szolgáló elhárítást. A Szfinx az ő interpretációjában „szimbólumok aggregátuma”, „neme szerint meghatározatlan”, egyiptomi változata „egy kincstár őrzője” és mint ilyen, „szimbólumok üres hordozója”, ezáltal párhuzam vonható a Szfinx és a Bálvány között. Konceptiójában a Szfinx (vagy a Bálvány) a kamaszkori rajongás tárgya, a narcisztikus projekciók központi figurájaként – ami valójában kígyó, s mint ilyen, anális szimbólum – „a hatalmas és veszedelmes anális mágikus falloszt” és bizonyos mértékben az análszadisztikus anyát képviseli (az apai fallosz birtokosaként) rejtélyes ígéréssel és kétértelműségével. E felfogás Szfinx-értelmezésébe ehelyütt nincs mód belefogni, azonban azt sem állítom, hogy nekem sikerült megoldanom a Szfinx rejtélyét. De be szerettem volna mutatni, hogy egymástól eltérő nézőpontokból kiindulva, a görög mitológiai összefüggésekből részben kiragadva, mennyire eltérő értelmezési tartományához lehet eljutni a Szfinx alakját illetően.

A vak jós, Tiresias

Neve szerint a jelek, a *teira* magyarázójaként a múlt és jövő összekötője, a jelen ismerője, aki a transzcendens erők és az emberi valóság között közvetít.

Két történet is szól a megvakulásáról. Az egyik szerint pelyhedző állú ifjú korában, vadászat közben szomját oltva egy forrásnál, véletlenül megpillantotta az éppen ott fürdőző Athéné kebleit és ölet. Az istennő megharagudott rá, szemére helyezte a kezét és megvakította. Egy társnője rimázkodására – aki történetesen Tiresias anyja volt – azonban jövendőmondóvá tette.

A másik történet szerint mint ifjú pásztor egyszer egy kígyópárt látott párzani. Botjával megölte a nőstényt, s abban a szempillantásban nővé változott. Ezután hét esztendeig nőként élve, megtapasztalta a férfiak szerelmét. Hét év után ismét látott egy szeretkező kígyópárt, most azonban a hímet ütötte agyon, s nyomban visszaváltozott férfivá. Eppen akkor vitatkozott Zeusz és Héra – az uralkodó isteni házaspár – arról, hogy a férfi vagy a nő nemnek jelent-e nagyobb örömet a szerelem. Tiresiaszt hívták meg döntőbírónak, aki azt válaszolta: „Csupán egy tizedrészét élvezzi a férfi és tízszer annyi gyönyörrel telik el az asszony, örvendezve lelkében.”⁸ Mivel Tiresias kimondta azt, amit nem szaba-

⁸ Idézi: Kerényi, 1977: 251.

dott volna, Héra haragjában megvakította, Zeusz viszont látnoki képességgel kárpótolta.

Mindkét történet a szexualitással kapcsolatos. Ez volt a büntetése azoknak, akik valami olyasmit láttak, amit nem volt szabad megpillantaniuk: ahogy Tiresiasnak a meztelen istennőt vagy a szeretkező kígyókat (szinte kínálkozik az ősjelenetre való asszociáció), úgy Oedipusnak az anyja ölét. Mindkettő vak-sággal bűnhődött. Az analitikus gondolkodás szerint megvakításuk a tudattalan szexuális vágyfantáziákat kísérő kasztrációs szorongás szimbolikus megfelelőjeként értelmezhető.

Iokasté, az anya és Oedipus párbeszéde

Iokasté és Oedipus feszült párbeszédéből egyre több részletre derül fény. Amikor már kezdene összeállni a kép, Iokasté ködösíteni próbál, le akarja állítani Oedipus kutatását:

„*Iokasté*: Mi az? Kiről szólt? Mit törödsz te velem?
[.....]
Iokasté: Az istenekre, hogyha kedves életed,
ezt ne kutasd! – Elég kín ez *énnekem!*
[.....]
Iokasté: Mégis; fogadj szót, kérek, ne kutass tovább!”

De Oedipust az igazság kiderítése tovább hajtja:

„*Oedipus*: Hogy fogadjak szót? Nekem látni s tudni kell.
Iokasté: Én jót mondok... Én a legjobbat akarom...
Oedipus: Már ez a jó régóta gyöttri lelkemet.”

Vajon miért éppen Iokastéval zajlik Oedipusnak a részleteket feltáró párbeszéde? Miért próbál ködösíteni Iokasté?

Az anya, az Ödipusz-szituáció központi szereplője (gerjesztője) az infantilis szexuális vágy tárgya, s mint ilyen, olykor a vágy kiszolgálója vagy éppen maga is saját megoldatlan Ödipusz-konfliktusának a foglya, amelyben eszközként használja fel a fiát. Így találkozhat össze a pszichoszexuális fejlődés természetes velejárójaként jelentkező infantilis vágy az anya tudattalan vágyaival.

N. Chodorow idézi⁹ J. Whitting és munkatársai megállapításait olyan kultúrákról, ahol gyakori szokás, hogy az anyák együtt alszanak gyermekükkel, és ahol hosszú ideig fennáll a szülés utáni szexuális tabu, olykor néha csábító mó-

⁹ Chodorow, 2000: 73.

don kezelik fiaikat. A mai klinikai praxisban szintén nem egy élettörténetből kiderül, hogy a fiúgyermek hosszabb-rövidebb ideig együtt aludt az anyjával, néha még a kamaszkoron túl is. Arra is van példa – erre a páciens patológiájából, tüneti viselkedéséből lehet visszakövetkeztetni, s ezt azonosítani és kezelni kell tudnunk a pszichoterápiában –, hogy az anyai (lányoknál az apai) gondoskodó magatartás latens csábítást takar.

A túloltalmazó szülői magatartáson gyakran átsejlik a gyermek felé irányuló anyai (apai) rejtett erotizmus. Mindez, ha különböző mértékben is, a felnőtt világ leplezett szexuális abúzusának tekinthető (ennek az összefüggésnek a valódisága és jelentősége mellett Ferenczi Sándor¹⁰ Freud revideált csábításemélete ellenében is kiállt), ami patogenizáló hatású, mert „anyásított (apásított) világot” teremt a fiú (lány), illetve a felnőtt férfi (nő) számára. A csábítás eme finomabb formáját nevezik az aktív analitikusok így: „az anya (apa) szemet vetett a fiára (lányára)”.

Oedipus elhárításai

Freud az *Álomfejtésben* így ír az *Oedipus király* című drámáról: „A darab cselekménye [...] nem más, mint az egyre fokozódó, emelkedő, művészién készletetett és a lélekelemzés munkájához hasonló leleplezés.”¹¹

Ahhoz azonban, hogy ez a leleplezés megtörténjen, Oedipusnak le kell bontania saját elhárítási formáit. Érdekes megfigyelni ezek változatosságát a dráma szövegében.

Az első nagy sokk, ami a gyanútlan Oedipust éri, Tiresiasztól jön, aki vonakodik feltárni az igazságot. Oedipus fenyegetőzésére mégis a szemébe mondja: „e föld szennye, akit átkozol, te vagy!”, majd: „Azt mondom: a gyilkos, akit kutatsz, te vagy!” A szörnyű állítások és az önképe közötti kognitív disszonancia csökkentésére Oedipus először a jós vakságát gúnyolja, majd megrágalmazza, végül őrültnek nevezi. Önmagát pedig fölértékeli, mint a talány megfejtőjét és a város megmentőjét. A párbeszéd végén Tiresias összefoglalja a múltat, megjósolja a jövőt és elmegy. Oedipus is sarkon fordul és bevonul a palotába. A Kar hosszú monológja következik, amit Oedipus belső hangjának is tekinthetünk, de egyébként Oedipus verbálisan nem reagál a hallottakra. Ez emlékeztet arra a pszichoterápiás helyzetre, amikor a terápiában egy idő előtti értelmezés hangzik el, aminek a befogadására még nem kész a beteg, ezért nem is vesz róla tudomást.

Oedipus a Kreonnal való vitájában később ismét tagadásba menekül, majd megvádolja őt, hogy a hatalmára tör. Analitikus nyelven szólva projektív elhá-

¹⁰ Ferenczi, 1997: 102–112.

¹¹ Freud, 1985: 189.

rítással próbálkozik: tudattalan agresszív indítékát, amely eredetileg az apára vonatkozott, eltolja Kreonra és az agresszív indulatokat neki tulajdonítja.

A drámai történet kifejlése és az analitikus feltárás hasonlósága

A drámában az előzmények feltárása lépésről lépésre halad visszafelé:

- Először tudomást szerzünk az Oedipus–Szfinx-találkozásról és következményeiről.
- A thébaiak úgy tudják, hogy egy hármass kereszttútnál útonálló ölték meg a királyt, Laiost, nem sokkal Oedipus megérkezése előtt.
- Oedipus elmondja, hogyan élt Korinthusban.
- Oedipust valaki „cserélt gyerekek” nevezi.
- Oedipus a származását kutatja és egy „szörnyű” jóslat miatt elmenekül („nevelő”) szülei házából.
- Oedipus elmondja, hogyan ölt meg egy öregembert.
- Megtudjuk, hogy vélt szüleinek nem vérszerinti gyermeke.
- A pásztorok elbeszéli megtalálásának és kitevésének a körülményeit.
- Végül kiderül az eredeti ok: „baljóslat miatt”, mivel apja azt a jóslatot kapta a születése előtt, „hogyan fogja ölni szüleit.”

Minél jobban távolodunk a múltba, annál érthetőbbé válik a jelen. A rejtett patológia tudatosul és szétveti a jelent. A feltáró munka befejeződött, Oedipus magára ismer: „Óh, jaj, jaj, jaj! Minden tisztán napvilágra jő!” És következik a gyötrelmes belátás: „Ott születtem, hol nem kellett; azt vettem el, / kit nem lehet; s megöltem, akit nem szabad!”

A mitológiai elemektől megfosztott Oedipus és Elektra „biográfiája”

Oedipus sorozatosan traumatizált ember: a jóslat miatt nem kívánt gyermek, akinek meg sem szabadott volna születnie. „A szubjektum már fogantatása előtt megkezdte létezését a leendő szülők fantáziájában” – írja Lefft – ez döntően befolyásolja a gyermek későbbi sorsát és a szülői gondoskodást is.¹² A mítosz szerint alkoholos mámorban történt Oedipus fogantatása. Néhány napos csecsemőként elszakad szülőanyjától, ami súlyos pszichotraumát okoz. Fizikai traumát is elszenved, mert bokáját átfúrják.

Hosszú ideig biztonságban és jólétben él, de lelkét megzavarja a „titok a családban”, az örökbefogadás titka. Majd váratlanul és felkészületlenül el kell hagynia otthonát, s ez újabb lelki traumát jelent. Az éretlen személyiség tudattalan vágyrezdüléseinek engedve vét az „erkölcsi” tilalmak ellen. Büntetése a szimbolikus kasztráció és a számkivetettség, a menekülés saját büntudata elől.

¹² Idézi Lust, 1999: 32.

Elektra személyiségének a sajátosságai és személyiségalakulásának a háttere szintén kiolvashatók a drámából. Személyiségfejlődését meghatározza anyjához való ellenséges viszonya. Klütainnésztra valószínűleg nem volt „elég jó anya”. A kapcsolódó mitológiai történetekből erre némi magyarázatot kapunk, megtudhatjuk belőlük, hogy Agamemnón rablás útján, erőszakkal hozta őt a házába, miután megölte első férjét és csecsemőjét.

Elektra elmondja, hogy a kisgyermek Oresztészt anyja helyett póttanyaként dajkálta és gondozta. Elektra mindig is úgy érezte, hogy anyja gyűlöli őt.

Az anya tragikus körülmények között veszítette el legkedvesebb leánygyermekét, Iphigeneiát, aminek kettős hatása lehetett. Egyrészt nem tudta szeretni az élőket, mintha rájuk haragudott volna az elveszettért, másrészt gyűlöletét áttolhatta a gyilkos apáról annak megmaradt gyermekeire (kivéve a behódolót). Elektra tehát szükségképpen ellenséges az anyjával, mert rossz anyának tartja; mert apa- és férjgyilkost lát benne, aki a házasság tisztaságát is beszennyezte; mert úgy véli, hogy a királyi hatalomra is tör; s végül mert irigyli anyjától az újabb terhességet, ami neki nem adatik meg.

Elhunyt apját viszont idealizálja Elektra, elhúzódo gyászába szadisztikus elemek is vegyülnek: „gyötröm őket, mert a haltat ennyire tisztellem” – mondja. Anyjával, a fallos birtokosával ellenséges, ezért nem tud vele identifikálódni és így megfelelő női szerepviselkedést sem képes kialakítani. Elektra menekül a nőiség elől,¹³ személyisége nélkülöz minden nőiességet. Magát csökkent értékűnek, cselekvésre alkalmatlannak tartja, ezért passzívan alárendeli magát a férfierőnek, maga elé helyezve a férfit, a pénisz birtokosát, Oresztészt, és tőle várja a megoldást. Elhúzódo gyásza és ellenséges női magatartása mögé rejtí péniszirigységét. Mindez infantilis rögzítettségben tartja elhunyt apjával, így nincs mód az Elektra-komplexus feldolgozására. Elektra mintegy sűrítve magában hordozza a lányok előtt álló feladatot, a péniszirigység feldolgozását és a saját értékek megtalálását.

* * *

Dolgozatom egyszerre tett kísérletet mitológikus, historikus oknyomozásra és irodalompszichológiai értelmezésre. Freud az *Álomfejtés*ben azt írja: „Talán mindannyiunknak az volt megírva a sors könyvében, hogy első nemi eszmélésünk az anyára, első gyűlöletünk és erőszakos kívánságunk az apára irányuljon; legalábbis álmaink erről győznek meg.”¹⁴

Azt próbáltam bizonyítani – Bachofen matriarchátuskonceptiójának a segítségével –, hogy az emberi nem alapkonfliktusa (sorsa), amelyeket Szophoklész drámái hordoznak magukban, nem csupán tudattalan fantáziák

¹³ Horney, Karen, 1996 (1926): 7–20.

¹⁴ Freud, 1985: 189.

és vágyak megjelenési formái, hanem az emberiség fejlődéstörténetének történelmi–társadalmi–kulturális „emlékmaradványai” is.

Következésképpen megkülönböztetem a férfi és a nő alapkonfliktusait, abból kiindulva, hogy a pszichoanalízis alapvetően szexuális (fejlődés-) elmélet. A klasszikus megfogalmazás a nemi identitás és a társadalmi nem kialakulásában kizárólagos szerepet tulajdonított az Ödipusz-komplexusnak és az apának. Az Ödipusz-komplexus egy ontogenetikus szakaszról, illetve egy folyamatról és következményeiről alkotott elméleti konstrukció, amit Freud elsősorban a férfienre vonatkoztatott. A női szexualitás és fejlődésmenet, valamint a nő, mint felettes énnel bíró és magas fokú kreativitásra képes, a férfival egyenértékű személyiség ebbe a konstrukcióba viszont meglehetősen kidolgozatlanul, sematikusán, immanens módon leértékelve épült be.

Az ortodox freudizmussal szemben az újabb elméletek a női és férfi fejlődésmenetről már differenciáltabb képet dolgoztak ki, bio-pszichokulturális-szociológiai-társadalmi kontextusba ágyazva azt. Elméleti irányultságuknak megfelelően különböző hangsúlyokkal, de az Ödipusz-komplexust, mint meghatározó konfliktust egyik sem kerülhette meg. Legfeljebb, mint a tárgykapcsolat-elmélet feminista követői, a preödipális és ödipális szakaszban az anya szerepét és az anya–gyerek kapcsolatot emelik ki, vagy mint az interperszonális pszichoanalízis képviselői, az interperszonális dinamikára és a kulturális hagyományokra teszik a hangsúlyt.

A pszichoanalízis eddigi történetének ellentmondása, mondhatni hiányossága, hogy a lányoknál is meglévő és a fiúkétól különböző fejlődési szakaszt – megannyi felhalmozott elméleti és klinikai tapasztalat birtokában – a „női Ödipusz-komplexus” vagy a „lányok Ödipusz-komplexusa” névvel illeti. Az Ödipusz-komplexus elnevezés férfifalálmány. Freud zseniális szimbólumteremtő képességét, ugyanakkor paternalista, férficentrikus szemléletét is őrzi. A *női Ödipusz-komplexus* megkülönböztető jelzős szerkezete – ami valójában azt jelenti, hogy „nem férfi” –, egy uniformizáló, uniszex attitűd és terminus technicus, miközben az elméleti diskurzus – ebben élen jár a feminista pszichoanalízis – az eltérő sajátosságokról szól.

Jung megkísérelte az *Élektra-komplexus* szinonima alkalmazását,¹⁵ amit azonban a szakmai nyelv nem fogadott be. Ennek oka lehetett Freud ellenállása a tanítványok újításaival szemben és Jungnak a freudi pszichoanalízistől való elhajlása is.

A Szophoklész-dráma *Élektrája* nagy fejlődéstörténeti fordulatot hajtott végre azzal, hogy elköteleződött az apa és mindazok az értékek és normák mellett, amelyeket az apai elv a kultúrában képvisel. A világirodalom nagy nőalakjai között ezért is válik alakja különlegessé. De ha *Élektrát* mint drámái

¹⁵ Vö. Laplanche, J.–Pontalis, 1994: 99.

hősnőt analízis alá vonjuk, véleményem szerint egyértelmű, hogy személyisége esszenciálisan hordozza magában mindazokat a sajátosságokat, amelyeket az újabb analitikus elméletek és a klinikai tapasztalatok a nőiség alakulásáról és buktatóiról összegyűjtöttek, tudatosítottak.

N. Chodorow leszögezi: az, hogy „...mindenkinek van biológiai és társadalmi neme, hogy mindnyájan sajátos szexuális szerveződéssel és irányultsággal rendelkezünk, hogy mindnyájan vagy férfiak, vagy nők vagyunk – ez része alapvető identitásunknak és a világban való létezésünknek”.¹⁶ Ezzel a megfogalmazással egyetértve hívom fel a figyelmet arra, hogy bár „pszichológiai értelemben nemekkel vagyunk »ellátva«”,¹⁷ a pszichoanalízis teoretikus szókészletéből még hiányzik a nőkre jellemző alapkomplexus valódi elnevezése.

(Ezúton mondok köszönetet dr. C. Mohnár Emmának a tanulmányom megírásához nyújtott ösztönzéséért és tanácsaiért.)

IRODALOM

- BACHOFEN, JOHANN JAKOB (1978): Az anyajog. Tanulmány a régi világ nőuralmáról, vallási és jogi természete alapján. In: Bachofen, J. J.: *A mítosz és az ősi társadalom. Válogatott írások.* Budapest: Gondolat. 97–310.
- CHODOROW, NANCY J. (2000): *A feminizmus és a pszichoanalitikus elmélet.* Budapest: Új Mandátum.
- CSABAI MÁRTA–ERŐS FERENC (szerk.) (1997): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás. Válogatott tanulmányok.* Budapest: Új Mandátum.
- FERENCZI SÁNDOR (1997): Nyelvezavar a felnőttek és a gyermekek között. In: *Technikai írások (1921–1932).* Budapest: Animula. 102–112.
- FERENCZI SÁNDOR (1997): *Katasztrófák a nemi működés fejlődésében.* Budapest: Filum.
- FREUD, SIGMUND (1985): *Álomfejtés.* Budapest: Helikon.
- FREUD, SIGMUND (1992): *Rossz közérzet a kultúrában.* Budapest: Kossuth.
- FREUD, SIGMUND [1993]: *Önéletrajzi írások.* Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1995a): *Totem és tabu.* Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1995b): Három értekezés a szexualitás elméletéről; Az Ödipusz-komplexus eltűnése; A nemek közötti anatómiai különbségek néhány lelki következménye. In: Freud, Sigmund: *A szexuális élet pszichológiája.* Budapest: Cserépfalvi.
- FREUD, SIGMUND (1997): *Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások.* Budapest: Filum.
- FREUD, SIGMUND (1999): *Újabb előadások a lélekelemzésről.* Budapest: Filum.
- GRÜNBERGER BÉLA (1997): A kincsestárat teremtő gyermek és a kitérés az Ödipusz elől. *Thalassa* 8(2–3): 5–20.
- HORNEY, KAREN (1996 [1926]): Menekülés a nőiség elől. *Thalassa* 7(1): 7–20.
- KERÉNYI KÁROLY (1977): *Görög mitológia.* Budapest: Gondolat.
- LAPLANCHE, J.–PONTALIS, J.-B. (1994): *A pszichoanalízis szótára.* Budapest: Akadémiai.
- LUST IVÁN (1999): Vágy és hatalom. *Thalassa*, 10(2–3): 7–44.
- RITÓÓK ZSIGMOND–SARKADY JÁNOS–SZILÁGYI JÁNOS GYÖRGY (1984): *A görög kultúra aranykora.* Budapest: Gondolat.

¹⁶ Chodorow, 2000: 234.

¹⁷ Uo.

MŰHELY

2000/4. SZÁMÁNAK TARTALMÁBÓL:

- KATHERINE MANSFIELD leveleiből
- IN MEMORIAM PARANCS JÁNOS:
Balla Máté, Bihari Sándor, Bíró József, Borbély János, Hárs Ernő, Horváth Elemér, Kemsei István, Kerék Imre, Pátkai Tivadar, Tolnai Ottó versei; Deák László, Bacsó Béla, Karátson Endre, Nagy Pál, Ferenczi László, Kiss Endre, Nagy Gáspár, Ágh István írásai; Kemsei István tanulmánya
- INGEBORG BACHMANN: A csodálatos zene; Ludwig Wittgenstein
- BOMBITZ ATTILA: Bachmann szerint a világ
- BENEY ZSUZSA, GÉCZI JÁNOS, JÁSZ ATTILA, KULCSÁR KATALIN, MAKAY IDA, MÉHES KÁROLY, PÉK PÁL, POLGÁR PÉTER, STENZEL RITA ÉS TOLNAI OTTÓ versei; BRATKA LÁSZLÓ prózája
- JÁSZ ATTILA: Az azúrkék flamingó esete
- TANDORI DEZSŐ: A „felnőtt”
- HOMAS DRUYEN: Az öregkor

A Műhely megrendelhető a szerkesztőség címén:
9002 Győr, Pf. 45.